Archive of SID

Bi-quarterly Journal Islamic Finance Researches, Vol. 8, No. 1 (Serial 15) Autumn 2017 & Winter 2019

Introduction to an Alternative Paradigm for the Induced Paradigm in Islamic Banking

Mohammad Talebi*

Received: 21/06/2017
Accepted: 03/01/2018

Abstract

Thirty years after establishing the Islamic Republic of Iran's usury – free banking system, there are many ambiguities about its success. After investigating *sharia*-related issues of usury-free banking system based on nominate contracts, it was observed that: banking structures and mechanisms do not have the capabilities to execute the contracts; actions taken by the designers, policy makers and executives of this system to confront the mentioned challenges may be categorized into two groups: First, the continuation of the banking system based on nominate contracts and correction of the current situation; second, moving towards a different paradigm. This article concentrates on the second solution and explains a new paradigm named "bank contract". Also, the currency used in the early years of Islam was the real money whereas the world's present banking system is using fiat money which has its own regulations, hence the necessity of providing new definition of the state money and analyzing the existing banking and market systems based on that. Finally, as banking and its functions in their modern sense didn't exist in the early years of Islam and have to be recognized as a novel issue, the relationship between depositors and the bank and the relationship between the latter and receivers of facilities need a contract definition that goes with "bank contract". Based on this study, usury-free banking system based on nominate contracts that now act as the underlying trend in the usury-free operational law, is not suitable for executing banking operations.

Keywords

Usury-free Banking, Islamic Banking, Nominate Contracts (Jurisprudence).
JEL Classification: E40, E49.

* Assistant Professor, Department of Financial Faculty of Islmic Sciences and Management Imam Sadiq(as) University, Tehran, Iran, talebi@isu.ac.ir

www.SID.ir

Archive of SID

دو فصلنامه علمی- پژوهشی تحقیقات مالی اسلامی، سال هشتم، شماره اول (پیاپی ۱۵)، پاییز و زمستان ۱۳۹۷، صص. ۹۱-۱۱۶

مقدمه‌ای بر پارادایم جایگزین برای پارادایم عقود معیّنه در بانکداری اسلامی

محمد طالبی*

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۳/۳۱ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۰/۱۳
مقاله برای اصلاح به مدت ۲۵ روز نزد نویسنده(گان) بوده است.

چکیده

باوجود گذشت بیش از سه‌دهه از تجربه اجرای بانکداری بدون‌ربا، نگرانی در خصوص وجود ربا در نظام بانکی مطرح است، که امروزه به یکی از چالش‌های اصلی اقتصادی و اجتماعی تبدیل‌شده است. با توجه به اهمیت موضوع، در این مقاله به بررسی چالش‌ها و راهکارهای مربوطه و ارائه راهکار لازم می‌پردازد. بررسی چالش‌ها و ارائه راهکارهای متفاوت در نظام بانکی بدون ربا مبتنی‌بر عقود معیّنه ملاحظه شد که ساختار و مکانیسم‌های بانکداری قابلیت اجرای عقود را ندارد. اقداماتی که در جهت مواجهه با این چالش‌ها توسط طراحان و سیاست‌گذاران و مجریان این نظام انجام‌شده یا قابل انجام است در دودسته قابل‌تفکیک است: دسته اول تداوم نظام بانکی مبتنی‌بر عقود معیّنه و اصلاح وضع موجود؛ دسته دوم حرکت از بانکداری مبتنی‌بر عقود به‌سمت پارادایمی متفاوت. این مقاله به راهکار دوم و تبیین پارادایم جدیدی تحت عنوان «عقد بانک» می‌پردازد. براساس این مطالعه نظام بانکداری بدون‌ربا مبتنی‌بر عقود معیّنه که در حال حاضر مبنای قانون عملیاتی بدون‌ربا است برای اجرای عملیات بانکداری مناسب نیست. علاوه‌بر آن، پول رایج در صدر اسلام پول حقیقی بوده است، درحالی‌که پولی که در نظام بانکی فعلی دنیا رایج است اصطلاحاً پول بدون پشتوانه می‌باشد و با پول حقیقی که مقبولیت آن به‌دلیل خصوصیات ذاتی آن پول است، ماهیتاً متفاوت و احکام خاص خود را خواهد داشت؛ لذا لازم است احکام پول حاکمیتی تعریف و نظام بازار پول و بانک براساس آن تحلیل شود. نهایتاً با توجه به اینکه بانکداری و کارکردهای آن در صدر اسلام رایج نبوده و به‌عنوان موضوع مستحدثه است، لذا رابطه بین سپرده‌گذاران و بانک و رابطه بانک با تسهیلات‌گیرندگان نیازمند تعریف عقد متناسب «عقد بانک» می‌باشد. پژوهش حاضر با روش تحقیق توصیفی – تحلیلی به معرفی آن عقد اقدام می‌کند.

واژگان کلیدی

بانکداری بدون‌ربا، بانکداری اسلامی، عقود معیّنه (فقهی).

* استادیار گروه مدیریت مالی دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه دانشگاه امام صادق(ع)، تهران، ایران
talebi@isu.ac.ir

www.SID.ir

Archive of SID

طبقه‌بندی JEL: E40, E49.

مقدمه

نظام مالی به‌عنوان مجموعه‌ای از زیرساخت‌ها، نهادها، بازارها، ابزارها و مقررات برای تسهیل جریان نقل‌وانتقال وجوه قابل وام‌دهی در جامعه شناخته می‌شود. یکی از کارکردهای اصلی این نظام، واسطه‌گری مالی است. در این کارکرد تبادلات بین‌صاحبان پس‌انداز و نیازمندان به این پس‌اندازها به هویت ثالثی سپرده می‌شود. بدین‌طریق جریان وجوه قابل وام‌دهی در اقتصاد تسهیل می‌شود. در کارکرد واسطه‌گری مالی، برای جمع‌آوری پس‌اندازها رابطه‌های قراردادی متنوعی بین‌واسطه و صاحب پس‌انداز تعریف می‌شود. مهم‌ترین عنصری که این رابطه‌های قراردادی را از هم متفاوت می‌کند مکانیسم انگیزشی است که برای ترغیب صاحب پس‌انداز به تقدیم پس‌انداز خود به‌واسطه است. سه دسته مکانیسم و به اقتضاء ۳ دسته واسطه تاکنون وجود دارد. دسته اول واسطه‌های سرمایه‌گذاری که انگیزه صاحب پس‌انداز در تقدیم پس‌انداز همان شرکت در یک سرمایه‌گذاری است. با خرید سهام یا واحدهای سرمایه‌گذاری در شرکت یا صندوق‌های سرمایه‌گذاری اینکار انجام می‌شود. دسته دوم واسطه‌های قراردادی که انگیزه صاحب پس‌انداز در تقدیم پس‌انداز همان بهره‌مندی از خدماتی است که طبق قرارداد تعریف می‌شود. قراردادی که با شرکت بیمه یا صندوق بازنشستگی منعقد می‌شود و طی آن صاحب پس‌انداز دریکی از طرح‌های بیمه‌ای و بازنشستگی شرکت و درازای تقدیم پس‌اندازهای خود از منافع و مزایای آن طرح‌ها بهره‌مند می‌شود. دسته سوم واسطه‌های سپرده‌ای هستند که انگیزه صاحب پس‌انداز حفظ قدرت خرید پول در برابر گذر زمان است. قرارداد بین صاحب سپرده و بانک یا سایر مؤسسات اعتباری بسته می‌شود این خواسته سپرده‌گذار را تأمین می‌کند. گرچه در اقتصاد کشورهای منطبق‌بر شریعت رابطه قراردادی و سرمایه‌گذاری، تا حدزیادی عدم‌مغایرت با موازین شرعی تأییدشده است، ولی در خصوص رابطه سپرده‌ای بر مغایرت آن با شرع تأکید است و این رابطه مصداق «ربا» و حرام شناخته می‌شود. در عمده‌ی کشورها، نظام دوگانه اسلامی و متعارف استفاده می‌شود. در کشورهای مزبور سهم نظام بانکداری اسلامی حداکثر ۲۰ درصد است و در ایران سهم نظام بانکی

www.SID.ir

Archive of SID

اسلامی غالب و ۱۰۰ درصد می‌باشد. در نظام جمهوری اسلامی از سال‌های اولیه پس از انقلاب، نظام بانکداری بدون‌ربا در قالب قانون عملیات بانکی بدون‌ربا تصویب و اجرا شد. در این قانون اهداف اصلی نظام بانک مشتمل برموارد ذیل است:

۱. استقرار نظام پولی و اعتباری بر مبنای حق و عدل (با ضوابط اسلامی) به‌منظور تنظیم گردش صحیح پول و اعتبار در جهت سلامت و رشد و اقتصاد کشور.
۲. فعالیت در جهت تحقق اهداف و سیاست‌ها و برنامه‌های اقتصادی دولت جمهوری اسلامی با ابزارهای پولی و اعتباری.
۳. ایجاد تسهیلات لازم جهت گسترش تعاون عمومی و قرض‌الحسنه از طریق جذب و جلب وجوه آزاد و اندوخته‌ها و پس‌اندازها و سپرده‌ها و بسیج و تجهیز آنها در جهت تأمین شرایط و امکانات کار و سرمایه‌گذاری به‌منظور اجرای بند (۲) و (۹) اصل چهل و سوم قانون اساسی.
٤. حفظ ارزش پول و ایجاد تعادل در موازنه پرداخت‌ها و تسهیل مبادلات بازرگانی.
۵. تسهیل در امور پرداخت‌ها و دریافت‌ها و مبادلات و معاملات و سایر خدماتی که به‌موجب قانون برعهده بانک گذاشته می‌شود (قانون عملیات بانکداری بدون‌ربا، فصل اول ماده اول).

مطالعات مختلفی که در این مقاله به‌برخی از آنها اشاره‌شده است دال بر این هستند که نظام بانکداری بدون‌ربا در تحقق این اهداف موفق نبوده است. با توجه به هزینه‌های اقتصادی و اجتماعی ناشی از این موضوع بررسی چالش‌ها و راهکارهای این مسأله واجد اهمیت است. در این مقاله به جنبه‌هایی از این موضوع خواهیم پرداخت. گرچه تلاش‌های زیادی برای اصلاح نظام بانکی مبتنی‌بر عقود معیّنه فعلی انجام‌شده به‌دلیل کاستی‌های ذاتی نظام مبتنی‌برعقود معیّنه مشکلات جدی نظام بانکی تداوم دارد. در این مقاله با ارجاع به مطالعات پیشین ضمن طرح دلایل عدم‌پاسخگو بودن پارادایم عقود معیّنه به معرفی روش‌شناسی متفاوتی برای دستیابی به‌نظام بانکداری مبتنی‌بر «عقد بانک» به‌عنوان جایگزین نظام مبتنی‌بر عقود معیّنه می‌پردازد. به‌همین منظور در قسمت

www.SID.ir

Archive of SID

اول به ادبیات موضوع و توصیف و تبیین پارادایم عقود معیّنه در سه حوزه بانکداری مشارکتی، بانکداری مبادله‌ای و بانکداری قرض‌الحسنه می‌پردازد و در قسمت بعد به پیشینه موضوع پرداخته خواهد شد؛ و ضمن بیان چالش‌های نظام بانکداری مبتنی‌بر عقود معیّنه و تبیین راهکارهای متصور برای مواجهه با این چالش‌ها می‌پردازد و نهایتاً در پایان، ضمن بیان روش‌شناسی تحقیق به‌تبیین طرح جدید نظام بانکداری بدون‌ربا مبتنی‌بر «عقد بانک» می‌پردازیم. برای ارائه طرح جدید پیشنهادی که آن را نظام مبتنی‌بر «عقد بانک» نامیده‌ایم پس از بیان مفروضات طرح به‌تبیین پول و بانک در نظام متعارف یعنی موضوع‌شناسی پرداخته‌ایم و نهایتاً به ارائه الگوی ارزیابی فقهی مفروضات و کارکردهای پیشنهادی خواهیم پرداخت.

۱. ادبیات موضوع

۱-۱. پارادایم عقود معیّنه در بانکداری اسلامی

در نظام بانکداری اسلامی (بانکداری بدون‌ربا) توزیع منابع به‌وسیله عقدهای اسلامی صورت می‌گیرد. به‌وسیله این عقدها بانک‌ها تسهیلات موردنیاز مشتریان را در چارچوب قراردادهای اسلامی تنظیم کرده و در اختیار آنها قرار می‌دهند (اسکویی، و عرب‌مازار، ۱۳۹۵، ص. ٦٥). نظریه‌پردازان بانکداری اسلامی در جهان اسلام با بهره‌گیری از عقود معیّنه موجود در فقه اسلامی، به‌طراحی انواع مختلفی از بانکداری اقدام کرده‌اند. در حالت کلی مبتنی‌بر عقود معاملاتی سه نوع بانکداری اسلامی ارائه‌شده است که عبارتنداز: بانکداری مشارکتی، بانکداری مبادله‌ای و بانکداری مبتنی‌بر عقد قرض‌الحسنه.

در نمودار(۱) سهم دارایی‌های بانک‌های اسلامی در برخی کشورهای اسلامی در سال ۲۰۰۸ میلادی به‌نمایش آمده است:

www.SID.ir

Archive of SID

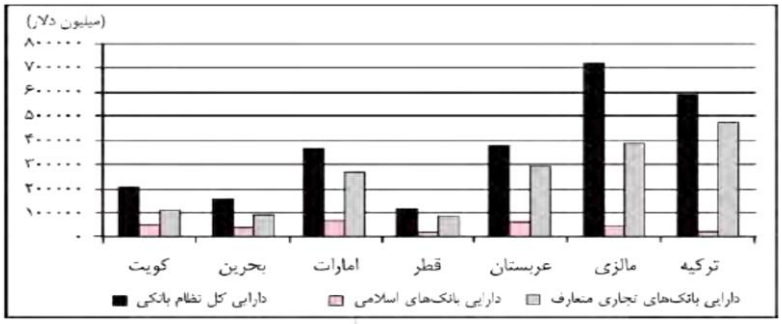

نمودار (۱): سهم دارایی‌های بانک‌های اسلامی در برخی کشورهای اسلامی در سال ۲۰۰۸ میلادی

منبع: (شجری، ۱۳۹۰، ص. ۶۴)

دارائی‌های اسلامی کشورها در سال ۲۰۱۵ میلادی براساس گزارش نشریه «بنکر»[1] به‌شرح ذیل است:

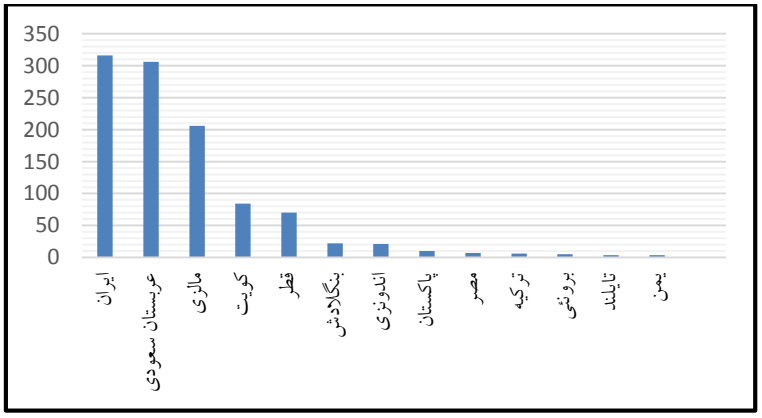

نمودار (۲): دارائی‌های اسلامی کشورها در سال ۲۰۱۵ میلادی

منبع: (Benker, 2015, p. 10)

در ادامه به توضیح هرکدام از انواع بانکداری اسلامی پرداخته می‌شود.

۱-۱-۱. بانکداری مشارکتی

در بانکداری مشارکتی، از عقود مشارکتی مانند مضاربه بهره‌مند می‌شوند. برای این منظور در حالت کلی می‌توان به دو الگو اشاره کرد:

www.SID.ir

Archive of SID

۱. الگوی شهید صدر؛ که هیچ‌گاه به اجرا درنیامد.
۲. الگوی استفاده از عقود مشارکتی (موسویان، و میثمی، ۱۳۹٤، صص. ٤۱-٤٤)؛ که ایران تجربه سال‌ها استفاده از آن را در نظام بانکی را داراست.

۱-۱-۱-۱. الگوی بانکداری مشارکتی شهید صدر

شهید صدر الگوی خود را در کتاب «بانک بدون‌ربا در اسلام» مطرح کرده است. در این الگو بانک درواقع واسطه‌گر مالی میان سپرده‌گذاران و سرمایه‌گذاران در قرارداد مضاربه است (موسویان، و میثمی، ۱۳۹٤، ص. ٤۱).

روش‌های «تجهیز منابع» به شکل ذیل است:

- سپرده جاری (قرض بدون‌بهره): مطابق الگوی شهید صدر، بانک سپرده‌های جاری را براساس قرض بدون‌بهره از سپرده‌گذاران دریافت کرده و عندالمطالبه به آنان یا به هرکسی که حواله می‌دهند.
- سپرده پس‌انداز (وکالت): در این روش، بانک پس‌اندازهای مردم را براساس عقد وکالت تحویل گرفته و با آنها به عملیات مضاربه می‌پردازد. در پایان سال مالی نیز متناسب با مانده و مدت سپرده‌ها به سپرده‌گذاران سود می‌دهد. سپرده‌گذاران حق‌دارند هر زمان که بخواهند، سپرده‌هایشان را پس بگیرند. گفتنی است که سود چنین سپرده‌هایی براساس قراردادهای وکالت و مضاربه، انتظاری و متغیّر است.
- سپرده مدت‌دار (وکالت): ماهیت این سپرده، همانند سپرده پس‌انداز است؛ با این تفاوت که سپرده‌گذار، طبق زمان‌بندی مشخص (و نه هرزمانی که اراده کند) حق برداشت از حساب را دارد.

مطابق الگوی شهید صدر، بانک بخشی از سود حاصل از به‌کارگیری سپرده‌های پس‌انداز و مدت‌دار را به‌عنوان حق‌الوکاله برداشته و بقیه را میان سپرده‌گذاران تقسیم می‌نماید (موسویان، و میثمی، ۱۳۹٤، صص. ٤۱-٤۲).

www.SID.ir

Archive of SID

روش‌های «تخصیص منابع» به شکل ذیل است:

- مضاربه: بانک منابع حاصل از سپرده‌های پس‌انداز و مدت‌دار و بخشی از سپرده‌های جاری را براساس قرارداد مضاربه به متقاضیان تسهیلات بانکی واگذار می‌کند و در سود فعالیت اقتصادی آنان شریک می‌شود. براساس فتوای شهید صدر، قرارداد مضاربه به بخش بازرگانی اختصاص نداشته و در تمام بخش‌های اقتصادی مانند صنعت، معدن، کشاورزی و خدمات قابل‌اجراست. شایان‌ذکر است که به اعتقاد شهید صدر، مهم‌ترین روش تخصیص منابع، روش مضاربه است و روش‌های قرض و تنزیل با کارمزد فقط به‌صورت مکمل و در جایی‌که نمی‌توان از مضاربه استفاده کرد، به‌کار می‌روند.
- قرض با کارمزد: در این روش، بانک بخشی از سپرده‌های جاری را به‌صورت قرض بدون بهره در اختیار متقاضیان گذاشته و از آنان در مقابل ارائه خدمات اعطای قرض، کارمزد می‌گیرد.
- تنزیل با کارمزد: مطابق این شیوه، بانک بخشی از اسناد مالی مشتریان خود را به قیمت اسمی می‌خرد (بیع دین) و فقط در مقابل ارائه خدمات کارمزد می‌گیرد (از مبلغ سند مالی کسر می‌کند) (موسویان، و میثمی، ۱۳۹٤، ص. ٤۲).

۱-۱-۱-۲. الگوی مورداستفاده بانکداری مشارکتی

عده‌ای از پژوهشگران حوزه بانکداری اسلامی، بانکداری مشارکتی را نمادی از تأمین مالی اسلامی می‌دانند که مبتنی‌بر مشارکت سودوزیان تعریف‌شده است (شعبانی، و سیفلو، ۱۳۹۰، ص. ۸۰)؛ تلاش‌های زیادی به‌منظور طراحی بانکداری مشارکتی صورت گرفته است تا آن بتواند به‌نحو کارآیی به اجرای کارکردهایش بپردازد.

روش «تجهیز منابع مالی بانکداری مشارکتی»:

- گواهی سپرده عام: گواهی‌های سپرده عام، دارای ماهیت وکالت عام بوده و برای مشتریانی که قصد سرمایه‌گذاری و استفاده از سود بانک اسلامی رادارند، مناسب است. ماهیت گواهی‌های سپرده‌عام به‌گونه‌ای است که سپرده‌گذار می‌تواند سپرده خود را پس از مدتی به دیگری واگذارد. بانک با استفاده از منابع

www.SID.ir

Archive of SID

این سپرده‌ها و به وکالت از طرف سپرده‌گذاران، به طرح‌های گوناگون اقتصادی تسهیلات اعطا نموده و سود حاصل را پس از کسر حق‌الوکاله، میان سپرده‌گذاران توزیع می‌نماید.

- گواهی سپرده خاص: گواهی‌های سپرده خاص، ماهیت وکالت خاص دارند و برای مشتریانی مناسب هستند که قصد سرمایه‌گذاری در پروژه‌های خاص اقتصادی رادارند. این گواهی‌ها نیز که از بُعد زمانی متناسب با پروژه خاص طراحی می‌شوند و قابل‌واگذاری به غیر نیستند. بانک اسلامی منابع این سپرده‌ها را مستقیم یا با مشارکت بنگاه‌های اقتصادی در پروژه‌ای مشخص سرمایه‌گذاری نموده و سود حاصل از آن پروژه را پس از کسر حق‌الوکاله، به سپرده‌گذاران می‌پردازد (موسویان، و میثمی، ۱۳۹٤، ص. ٤٥).

روش «تخصیص منابع مالی بانکداری مشارکتی»:

- مشارکت حقوقی: در این روش بانک اسلامی بخشی از منابع خود را به خرید سهام شرکت‌های سهامی اختصاص داده و با سهامداران شریک می‌شود. در پایان سال مالی نیز همانند سهامداران دیگر، به سود سهامداری خود دست‌یافته و آن رابین سپرده‌گذاران تقسیم می‌کند.
- مشارکت مدنی: در این شیوه بانک اسلامی بخشی از منابع خود را با قرارداد شرکت در اختیار بنگاه‌های اقتصادی قرار داده و با آنها شریک می‌شود. در پایان سال مالی نیز متناسب با سهم‌الشرکه بانک، از سود بنگاه‌ها سهم برده و پس از کسر نمودن کارمزد بانک، آن رابین سپرده‌گذاران تقسیم می‌کند.
- مضاربه: در این روش بانک اسلامی به‌عنوان صاحب سرمایه، منابع لازم برای تجارت را در اختیار تجّار علاقه‌مند قرار داده و پس از اتمام عملیات تجارت، به سود خود دست می‌یابد. این سود نیز پس از کسر کارمزد بانک به‌عنوان وکیل سپرده‌گذاران، بین آنها تقسیم می‌شود.
- سرمایه‌گذاری مستقیم: در این روش بانک اسلامی (به‌جای اعطای تسهیلات)، به‌طور مستقیم در یک یا چند پروژه اقتصادی واردشده و به‌عنوان یک فعال

www.SID.ir

Archive of SID

اقتصادی، به سرمایه‌گذاری و کسب‌سود می‌پردازد؛ سود حاصل نیز بین سپرده‌گذاران تقسیم می‌شود (موسویان، و میثمی، ۱۳۹٤، صص. ٤٥-٤٦).

۱-۱-۲. بانکداری مبادله‌ای

یکی دیگر از انواع بانکداری اسلامی؛ بانکداری مبادله‌ای است. بانکداری مبادله‌ای مبتنی‌بر عقود مبادله‌ای عمل می‌کنند. در عقود مبادله‌ای بانک، تمام یا بخشی از سرمایه موردنیاز فعالیت اقتصادی را تأمین می‌کند؛ با این تفاوت که بعد از انعقاد قرارداد و پیش از انجام فعالیت اقتصادی، سود بانک معلوم، معیّن و قطعی است و تحول‌های آتی و تغییرهای احتمالی در وضعیت مالی فعالیت پیش‌گفته (از جهت سود و زیان) ارتباطی به سود و مطالبه‌های بانک در آن قرارداد ندارد (موسویان، ابوالحسنی‌هستیانی، و حسنی‌مقدم، ۱۳۹۳، صص. ۸۸-۸۹). همان‌طور که اشاره شد تجهیز و تخصیص منابع مالی مبتنی‌بر عقود مبادله است که در ادامه بدان اشاره می‌شود.

به‌منظور تجهیز منابع بانکداری مبادله‌ای، می‌توان از ٤ نوع عقد ذیل بهره‌مند شد:

۱. سپرده جاری (قرض بدون‌بهره): این سپرده به‌صورت قرض بدون‌بهره بوده و صاحب حساب حق دارد وجوه خود را هر زمان که بخواهد، برداشت یا به فرد دیگری حواله کند.
۲. سپرده پس‌انداز (وکالت عام): بانک این سپرده‌ها را با استفاده از عقد وکالت عام دریافت نموده و در اعطای تسهیلات سودآور به‌کار می‌گیرد. در پایان دوره مالی، سود حاصل از فعالیت‌های اقتصادی پس از کسر حق‌الوکاله به سپرده‌گذاران پرداخت می‌شود.
۳. سپرده سرمایه‌گذاری خاص (وکالت خاص): بانک این سپرده‌ها را با استفاده از وکالت خاص گردآوری نموده و در پروژه‌های مشخصی به‌کار می‌گیرد و سود حاصل از آن را پس از کسر حق‌الوکاله به سپرده‌گذاران می‌پردازد.
٤. سپرده سرمایه‌گذاری عام (وکالت عام): بانک براساس وکالت عام منابع را از سپرده‌گذاران دریافت سپس، منابع حاصل را در عموم طرح‌های سودده اقتصادی به‌کار می‌گیرد. سود حاصل از این فعالیت‌ها پس از کسر حق‌الوکاله، بین سپرده‌گذاران توزیع می‌شود (موسویان، و میثمی، ۱۳۹٤، ص. ٤۳).

www.SID.ir

Archive of SID

تخصیص منابع در بانکداری مبادله‌ای مبتنی‌بر عقود ذیل صورت خواهد گرفت:

- فروش اقساطی (مرابحه): در این روش، بانک کالاهای موردنیاز مشتریان را به‌صورت نقد خریداری کرده و به‌صورت اقساطی با نرخ سود مشخص و از پیش تعیین‌شده به آنها می‌فروشند.
- اجاره به‌شرط تملیک: در این شیوه بانک، محصول و خدمات را به‌صورت نقد خریداری می‌کند و به‌صورت اجاره به‌شرط تملیک به آنان واگذاری می‌کند.
- جعاله: در این عقد، پس از خریداری محصول یا خدمات توسط بانک، به‌صورت جعاله و نسیه‌ای به تسهیلات‌گیرندگان واگذار می‌شود.
- خرید دین: در این شیوه، بانک‌ها اسناد مالی مدت‌دار مشتریان را تنزیل کرده و مبلغ آن را پس از کسر سود بانکی، به‌صورت نقد می‌پردازد.
- سلف: درروش سلف (پیش‌خرید)، بانک بخشی از محصول بنگاه‌های اقتصادی را به‌صورت سلف از آنان پیش‌خرید کرده و هزینه آن را می‌پردازد (موسویان، و میثمی، ۱۳۹٤، ص. ٤٤).

۱-۱-۳. بانکداری مبتنی‌بر عقد قرض‌الحسنه

این نوع از بانکداری مبتنی‌بر عقد قرض‌الحسنه می‌باشد. ازآنجاکه بانکداری قرض‌الحسنه نوعی احسان و نیکوکاری سپرده‌گذاران است و کارکردی غیرانتفاعی دارد، در کسب‌وکار عملیات بانکداری که دارای ماهیتی انتفاعی دارد، جایگاهی ندارد و لذا از بحث خارج است.

۲. پیشینه تحقیق

۲-۱. چالش‌های پارادایم بانکداری مبتنی‌برعقود معیّنه

با بررسی عملکرد فعلی نظام بانکی درمی‌یابیم که نظام بانکداری کنونی اهداف تدوین‌کنندگان را تأمین نکرده است:

۱. ماهیت عملکرد بانک‌ها در پرداخت سود سپرده‌ها تفاوتی با بانکداری متعارف ندارد، چراکه نوع تبلیغات و عملکرد بانک‌ها به‌گونه‌ای بوده که به سپرده‌گذار القاء شده است و سود ثابت و تضمین‌شده دریافت می‌کند، به‌عبارتی بانک‌ها

www.SID.ir

Archive of SID

از همان ابتدا اطمینان دارند که همان سود علی‌الحساب اعلام‌شده را به‌طور ثابت پرداخت خواهند کرد.

۲. برنامه‌ریزی جهت تخصیص منابع توسط بانک‌ها، صرفاً باهدف انجام اقدامات بانکی و أخذ سودهای ثابت بوده است درنتیجه عملکرد بانک‌ها، به‌عنوان وکیل سپرده‌گذاران دارای شبهه شرعی می‌باشد.

۳. بانک‌ها در تمام عقود معیّنه، از دریافت‌کنندگان تسهیلات، سود ثابت دریافت می‌کنند و در صورت به‌وجود آمدن هرگونه مشکلی برای آنها، اصل پول به همراه سود آن و حتی جریمه دیرکرد آن را از ضامن می‌گیرند.

٤. قراردادهای بانک‌ها و فاکتورهای ارائه‌شده به آنها صوری می‌باشد. نیت دریافت‌کنندگان تسهیلات فقط دریافت وام و پرداخت سود آن است و بر این باورند که سود ثابت بانک‌ها را باید به‌طور کامل پرداخت کنند و عملیات بعد از دریافت تسهیلات، هیچ ارتباطی به بانک‌ها ندارد (طالبی، سهمانی‌اصل، و اشرف‌نژاد، ۱۳۹۰، ص. ۷۵).

علاوه‌بر این موارد؛ برخی از چالش‌های مطرح درباره‌ی بانکداری اسلامی، مربوط به عقود معیّنه مورداستفاده است و برخی از چالش‌ها به حالت کلی بانکداری اسلامی اشاره دارد. در ذیل برخی از چالش‌های کلی بانکداری اسلامی اشاره‌شده است:

- عدم‌قابلیت قانون برای طراحی الگوهای متناسب با انواع مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی (موسویان، ۱۳۸٦، ص. ۱۰).
- فقدان راهکار مناسب برای روبه‌رو شدن طلب‌های معوقه (موسویان، ۱۳۸٦، ص. ۱۰).
- عدم‌جامعیت و نارسایی قانون درباره هدف‌ها و سلیقه‌های سپرده‌گذاران (موسویان، ۱۳۸٦، ص. ۱۰).
- عدم‌جامعیت و نارسایی قانون درباره هدف‌ها و سلیقه‌های مقتضیان تسهیلات (موسویان، ۱۳۸٦، ص. ۱۰).

www.SID.ir

Archive of SID

- نبود شرح وظایف کارمندان بانک‌ها مبتنی‌بر بانکداری اسلامی (توتونچیان، جلیلی، نظری، و هدایتی، ۱۳۸۱، ص. ۹).
- عدم‌تسلط کارکنان بانک‌ها بر زوایای پیچیده و علمی قانون بانکداری بدون‌ربا (توتونچیان، جلیلی، نظری، و هدایتی، ۱۳۸۱، ص. ۹).
- عدم‌وجود دستگاه حسابداری متناسب با بانکداری بدون‌ربا (توتونچیان، جلیلی، نظری، و هدایتی، ۱۳۸۱، ص. ۱۰).
- عدم‌وجود نظارت و کنترل شدید (توتونچیان، جلیلی، نظری، و هدایتی، ۱۳۸۱، ص. ۱۱).

علاوه‌بر موارد اشاره‌شده توسط پژوهش‌گران، در بانکداری اسلامی مبتنی‌بر عقود معیّنه، نرخ سود دوگانه تعیین می‌شود. در نرخ سود بانکداری اسلامی از طرفی نرخ تورم و ریسک عملیات درنظر گرفته می‌شود و از طرفی، نرخ سود مبتنی‌بر عقد بین متعاملین تعیین‌کننده است. نتیجه سیستم دوگانه تعیین سود در بانکداری اسلامی سبب می‌شود که نرخ بالای تسهیلات بالا رود. بالا رفتن نرخ بالای تسهیلات سبب می‌شود که عملیات بانکداری از فعالیت‌های واقعی اقتصادی فاصله بگیرد و در چنین شرایطی است که وجود شبهه ربا در عملیات بانکداری پدید می‌آید.

در ادامه به بیان برخی از مهم‌ترین چالش‌های نظری و عملی در اقسام بانکداری عقود معیّنه محور اشاره می‌شود.

۲-۱-۱. چالش‌های بانکداری مشارکتی

بانکداری مشارکتی دارای چالش‌های گوناگونی در حوزه عمل و نظر است. عدم‌توانمندی بانکداری مشارکتی در جذب منابع مالی سرمایه‌گذاران ریسک‌گریز؛ یکی از چالش‌های بانکداری مشارکتی است. به بیانی دیگر؛ بانکداری مشارکتی به‌دلیل ماهیت شراکت در سود و زیان؛ ماهیتاً نمی‌تواند سرمایه‌داران ریسک‌گریز را به‌سمت خود جذب کند (طالبی، و کیایی، ۱۳۹۱، ص. ٤٨). همچنین در بانکداری مشارکتی عدم‌تقارن اطلاعات بین بانک و تسهیلات‌گیرنده وجود دارد که این مهم می‌تواند به مخاطره اخلاقی و انتخاب معکوس بینجامد (شعبانی، و سیفلو، ۱۳۹۰، ص. ۹۳). عدم‌رعایت تمامی شرایط و الزامات

www.SID.ir

Archive of SID

قراردادهای مشارکتی و عدم‌صحت اجرای عقدهای مشارکت محور به‌دلیل مشارکت بانک‌ها در بخش‌های متنوع اقتصاد (اعتصامی، و شریف‌زاده، ۱۳۹۲، ص. ۱۵۵) چالش دیگری است که بانکداری مشارکتی را تهدید می‌کند.

۲-۱-۲. چالش‌های بانکداری مبادله‌ای

بانکداری مبادله‌ای نیز مشابه بانکداری مشارکتی دارای چالش‌هایی است که در ادامه بدان اشاره می‌شود.

در بانکداری مبادله‌ای، نرخ سود اعطاشده به سپرده‌گذاران مبتنی‌بر قیمت‌گذاری بازار که برآیندی از نیروهای عرضه و تقاضا است، تعیین می‌شود و این خود نوعی ارتباط بانکداری مبادله‌ای با بخش واقعی اقتصاد را نشان می‌دهد، اما از طرف دیگر نرخ تسهیلات‌دهی مبتنی‌بر دستورالعمل‌های اداری، قانونی و دستوری ابلاغ می‌شود. این مهم سبب می‌شود که عمده منابع مالی در خلاف جهت کارآیی اقتصادی به مصرف برسد (مهدوی‌نجم‌آبادی، ۱۳۸۲، ص. ٤٦)؛ همچنین یکی دیگر از چالش‌های مهم بانکداری مبادله‌ای، چالش تعیین نرخ سود تسهیلات اعطایی در عقود مبادله‌ای است. نرخ مزبور، علاوه‌بر اهمیتی که در عقود مبادله‌ای دارد، متغیّری کلیدی در سازوکار تجهیز و تخصیص منابع در عقود مشارکتی نیز محسوب می‌شود. بر این اساس، وقتی بانک‌ها از توانایی و اطمینان کافی در اجرای عقود مبادله‌ای به صورتی‌که بسته به شرایط هر قرارداد در مورد نرخ آن نیز تصمیم بگیرند، برخوردار نیستند و وقتی نرخ سود تسهیلات به‌درستی و بر پایه مبانی تئوریک آن در مالیه اسلامی تعیین نشود نه‌تنها اجرای بانکداری بدون‌ربا را آسیب‌پذیر می‌سازد، بلکه با تأثیری که بر قیمت نهاده سرمایه دارد، از مصادیق انحراف در قیمت نهادهای تولید خواهد بود و هزینه‌های عدم‌کارآیی تخصیصی ایجاد خواهد نمود (دادگر، و سرنقی، ۱۳۹۰، ص. ۸۰).

۳. راهکارهای متصور برای اصلاح نظام عملیات بانکی

ملاحظه شد که تجربه چند دهه عملیات بانکداری مبتنی‌برعقود معیّنه در نظام مالی و اقتصادی حاکی از وجود چالش‌های نظری و عملی می‌باشد. به‌منظور مواجهه با چالش مزبور؛ در حالت کلی دودسته راهکار قابل‌طرح است:

www.SID.ir

Archive of SID

۱. دسته اول، تداوم نظام بانکی مبتنی‌بر عقود معیّنه و تداوم رویه اصلاح قوانین، آئین‌نامه‌ها، قراردادها و روش‌های موجود برای رفع مشکلات و بهبود وضع موجود (مستندات شورای فقهی بانک مرکزی و سایر مستندات ارائه‌شده در این مقاله).

با توجه به مطالبی که در بخش اول مقاله به آن اشاره شد، برخی از دلایل و شواهد عدم‌اثربخشی این راهکارها مشتمل بر موارد ذیل است:

- ✓ در بانکداری بدون‌ربا کارکردهای متعارف بانک کنار گذاشته‌شده و کارکردهای جدیدی برای بانک تعریف‌شده است که قرابت بیشتری با نهادهای بازار سرمایه‌دارند؛ لذا چارچوب قراردادهایی که برای عقود معیّنه تعریف‌شده با ساختار متعارف بانک قابلیت اجرا ندارد.
- ✓ در نظام بانکداری بدون‌ربا انتظارات جدید و متفاوتی برای بانک تعریف شده است، این موجب شده که مفاهیم مدیریت دارایی و بدهی که در بانکداری متعارف رایج است در بانکداری بدون‌ربا قابلیت کاربرد نداشته باشد. به همین دلیل بانک‌ها با مخاطرات متعددی هم از ناحیه سپرده و هم از ناحیه تسهیلات مواجه هستند، لذا بانک به یک پدیده مشکل‌دار و مشکل‌زا در نظام اقتصادی تبدیل‌شده است.
- ✓ با توجه به اینکه مشکلات مربوط به‌نظام بانکی به عدم‌تطابق ساختار بانک و کارکردهای عقود معیّنه مرتبط است با اصلاحات عادی رفع نمی‌شود.

۲. دسته دوم، حرکت از بانکداری مبتنی‌برعقود معیّنه به سمت پارادیم متفاوت (پیشنهاد محقق).

بنابراین لازم است راهکارهای جدیدی برای برون‌رفت از وضع موجود و تحقق بانکداری بدون‌ربا اتخاذ شود، ازجمله:

الف) دیدگاه مبتنی‌بر ساختار: ساختارهای متفاوتی مشابه نهادهای بازار سرمایه جایگزین بانک شود. با پذیرفتن اینکه ساختار بانک ظرف مناسبی برای اجرای عقود معیّنه (که مرتبط با بخش واقعی اقتصاد هستند) نیست؛ صاحبان این دیدگاه به‌دنبال

www.SID.ir

Archive of SID

بهره‌گیری از نهادهای سرمایه‌گذاری مرتبط با بازار سرمایه و پیوست کردن آنها به‌نظام بانکی هستند[۲].

ب) دیدگاهی که ماهیت پول جدید را با پول صدر اسلام که براساس آن تشریع شده است متفاوت می‌داند. با توجه به اینکه ماهیت و نقش بانک در بازار پول تعریف شده است و از طرفی ماهیت پول در زمان حاضر با صدر اسلام متفاوت است و به‌عبارتی در حال حاضر پول ماهیت بدون‌پشتوانه و در صدر اسلام، پول ماهیت حقیقی داشته است، بنابراین تطبیق فقهی احکام مربوط به این ۲ نوع پول قابل‌بررسی فقهی است.

ج) بانک و عملیات آن‌یک موضوع مستحدثه است: بانک و عملیات بانک در صدر اسلام وجود نداشته است و یک موضوع مستحدثه است، بنابراین لازم است با شناخت دقیق، آنگونه که در اقتصادهای متعارف رایج است ابعاد فقهی حقوقی اجتماعی و اقتصادی آن بررسی و عقد یا عقدهای متناسب با آن معرفی شود. در این دیدگاه «عقد بانک» به‌عنوان عقدی متناسب با ساختار و کارکرد نظام پولی به‌نحوی‌که ضمن حفظ شرایط عمومی قراردادها، کارکردهای اصلی بانک حفظ می‌شود قابل‌بررسی فقهی و اقتصادی می‌داند.

٤. طرح پیشنهادی بانکداری اسلامی (نظام مبتنی‌بر عقد بانک برای بانکداری بدون‌ربا)

نظام پیشنهادی برای بانکداری بدون ربا برخلاف نظام فعلی بانکداری بدون‌ربا (مبتنی‌بر عقود معیّنه) که واسطه‌گری مالی و سایر کارکردهای اصلی بانک از بانک سلب و یا حذف محتوا می‌شود. کارکردهای اصلی بانک ازجمله: واسطه‌گری مالی، نقل‌وانتقال بدون‌ریسک وجوه، خلق پول، اجرای سیاست‌های پولی، تخصیص منابع، مدیریت ریسک و... حفظ می‌شود. در این رویکرد برای پاسخ‌گویی به ابهامات عملیات بانکی راه‌حلی که ارائه می‌شود متضمن حذف و یا خنثی کردن کارکردهای متعارف بانک نیست، بلکه بانک همان کارکردهای بانک اصیل را به‌عهده دارد؛ لذا بانک به‌عنوان یک ضرورت در اقتصاد با کارکردهای متعارف آن در قالب شرع مقدس بررسی و تبیین می‌شود.

www.SID.ir

Archive of SID

٤-١. روش‌شناسی

برای طراحی نظام مبتنی‌بر «عقد بانک» بانکداری بدون‌ربا پس از بیان مفروضات (مبانی موردنظر طراح) ۲ مرحله اساسی انجام خواهد شد.

مفروضات به شرح ذیل است:

۱. بانک با کارکردهای متعارف در نظام سرمایه‌داری پذیرفته می‌شود.
۲. پول حاکمیتی با همان تعریف و کارکردی که در اقتصاد متعارف وجود دارد موردپذیرش قرار می‌گیرد.
۳. روابط قراردادی موجود در بانک‌های متعارف با رعایت موازین فقهی مورد پذیرش است.
٤. ربا به‌عنوان یک امر مذموم و نهی شده به‌طورکلی جایگاهی در نظام مبتنی‌بر «عقد بانک» ندارد.
۵. پول و بانک با تعاریف فوق (با استناداتی که ارائه خواهد شد) به‌عنوان موضوعات مستحدثه شناخته می‌شود.

٤-١-١. موضوع‌شناسی و ارزیابی فقهی مبانی

در این مرحله اقدامات ذیل انجام می‌شود:

۱. معرفی پول؛ بانک و کارکردهای بانک براساس متون اصیل اقتصاد سرمایه‌داری.
۲. تبیین پول؛ بانک و کارکردهای بانک براساس نظریه صاحب‌نظران اقتصاد متعارف.
۳. تبیین مستحدثه بودن پول؛ بانک و کارکردهای بانک از منظر فقهی.
٤. تبیین خصوصیاتی که برای احراز مستحدثه بودن پول؛ بانک و کارکردهای بانک از منظر فقهی مورد سؤال است.
۵. ارزیابی پول؛ بانک و کارکردهای بانک از منظر خبرگان فقهی.

٤-١-٢. طراحی نظام بانکی مبتنی بر مبانی فقهی

۱. «عقد بانک» در سمت عملیات وام.
۲. «عقد بانک» در سمت عملیات سپرده.

www.SID.ir

Archive of SID

۳. موازین خلق پول بدون پشتوانه.
٤. موازین اعطای اعتبار.
٥. موازین سیاست‌گذاری و تنظیم‌گری پولی.
٦. موازین ضمانت.
۷. موازین تخصیص منابع.

٤-۱-۳. موضوع‌شناسی و ارزیابی فقهی مبانی

ارزش پول حاکمیتی که پذیرش آن طبق حاکمیت هر کشور می‌باشد، وابسته به قدرت خرید آن است. قدرت خرید پول هر کشور متناسب با توان اقتصادی آن کشور در برابر اقتصادهای کشورهای دیگر خواهد بود. یکی از مهم‌ترین شاخص‌ها برای سنجش ارزش پول و قدرت خرید هر کشور در برابر ارزش پول و قدرت خرید سایر کشورها نرخ تورم آن کشور در برابر نرخ تورم سایر کشورها است؛ به‌عبارت‌دیگر کشوری که شرایط اقتصادی مناسبی داشته باشد قدرت خرید پولش حفظ می‌شود.

پول حاکمیتی در صدر اسلام وجود نداشته، بنابراین پول یک پدیده مستحدثه است و نباید با پول حقیقی که ارزش ذاتی دارد یکسان گرفته شود. پول حقیقی (مسکوکات صدر اسلام که طلا یا نقره بوده‌اند) دارای ارزش ذاتی هستند، ولی پول حاکمیتی ارزش ذاتی ندارد و ارزش اعتباری دارد. شایان‌ذکر است قواعد قابل‌اعمال بر پول اعتباری و پول حقیقی متفاوت است.

در طول تاریخ زندگی بشر، پول حالت‌های مختلفی را طی کرده است و امروزه به شکل «پول حاکمیتی» است. در ابتدا، زندگی اقتصادی بشر به شکل تهاتری اداره می‌شده است؛ که در این نوع از اقتصاد زندگی شکل ساده‌ای داشته و افراد کالاهای خود را به‌شکل مستقیم با یکدیگر مبادله می‌کرده‌اند (Bal, 2012, p. 27). پس از گذران این دوران، «پول کالایی» مطرح شد؛ که پول کالایی، کالایی ارزشمند است که در نظام اقتصادی به‌عنوان «پول» استفاده می‌شود. ارزش این کالا مستقل از پول بودنش است (Hubbard & Oberin, 2012, p. 27)؛ پول کالایی کارکرد تبادل کالا و خدمات در نظام اقتصادی را انجام می‌دهد. طلا و نقره به‌عنوان مهم‌ترین پول‌های کالایی مطرح هستند.

www.SID.ir

Archive of SID

پس از دوران پول کالایی، «پول‌های کاغذی» مطرح شدند. در اروپا، پول کاغذی برای اولین بار توسط بانک‌های خصوصی و پس‌ازآن به‌وسیله دولت‌ها منتشر شد. هرکسی که پول کاغذی را داشت، می‌توانست آن را به منتشرکننده آن بازگرداند و دارایی که پول‌های کاغذی نماینده آن بودند را بازستاند (Bal, 2012, p. 31).

«پول بدون‌پشتوانه»، پولی است که دارای ارزش ذاتی نیست؛ به بیانی دیگر پول بدون‌پشتوانه برخلاف پول کاغذی، دارای پشتوانه کالا (دارایی) نیست. دولت‌ها این نوع از اسکناس‌ها[۳]را پول نامیده‌اند (Bal, 2012, pp. 31-32). درواقع، هرچند دولت نقش اساسی در ایجاد و قانونی کردن نظام پول بدون‌پشتوانه دارد، اما پذیرش و مقبولیت پول بدون‌پشتوانه تا حدزیادی به‌انتظارات و روابط اجتماعی نیز بستگی دارد (Mankiw, 2001, p. 502). پول بدون پشتوانه به‌منظور کارکرد مبادله‌گری ایجادشده است (Krugman & Wales, 2013, p. 847).

٤-۲. کارکردهای بانک

بانک مبتنی‌بر «عقد بانک» خود به «خلق اعتبار» و مکانیسمی برای تسهیل در مبادلات اقدام می‌کند. فعالیت بانک شامل گرفتن پول از سپرده‌گذاران است که آن را به وام‌گیرندگان قرض می‌دهد. این مهم به‌عنوان کارکرد خالص بانک‌های پس‌انداز مطرح است (White, 1902, p. 217).

٤-۲-۱. واسطه‌گری مالی

مانند بازارهای مالی، بانک‌ها به انتقال وجوه از پس‌اندازکنندگان به سرمایه‌گذاران اقدام می‌کنند. جریان وجوه در بانک در دو مرحله اتفاق می‌افتد، نخست پس‌اندازکنندگان به سپرده‌کردن پول اقدام می‌کنند و در مرحله بعد بانک، پول‌های سپرده‌شده را به سرمایه‌گذاران وام می‌دهد؛ اما در بازارهای مالی، پس‌اندازکنندگان به‌طورمستقیم وجوه را به سرمایه‌گذاران می‌دهند. این مهم از طریق خرید اوراق بهادار انجام می‌پذیرد. به تأمین مالی اول که بانک انجام می‌دهد، تأمین مالی غیرمستقیم می‌گویند و به تأمین مالی دوم، تأمین مالی مستقیم می‌گویند (Bal, 2012, p. 11).

٤-۲-۲. افزایش تقارن اطلاعات

www.SID.ir

Archive of SID

بسیاری از بنگاه‌ها نمی‌توانند از طریق بازارهای اوراق بهادار به‌افزایش وجوه اقدام کنند. این مهم به‌دلیل آن است که پس‌اندازکنندگان اطلاعات کافی درباره آنها ندارند. این بنگاه‌ها عمدتاً بنگاه‌هایی کوچک و نوپا هستند. در چنین مواردی است که بانک‌ها می‌توانند مشکلات بنگاه‌های کوچک را در تأمین مالی حل کنند. این مهم از طریق کاهش اطلاعات نامتقارن صورت می‌پذیرد. درواقع بنگاه‌ها و افراد حتی زمانی که پس‌اندازکنندگان را نمی‌شناسند می‌توانند از بانک‌ها وام بگیرند. آنها به‌طور غیرمستقیم از پس‌اندازکنندگان وام می‌گیرند. بانک‌های از روش‌های مختلفی به‌کاهش اطلاعات نامتقارن کمک می‌کنند (Bal, 2012, pp. 210-211).

٤-٢-٣. کاهش هزینه‌های معاملات

یکی دیگر از کارکردهای مهم بانک، کاهش هزینه برای دو طرف معامله –پس‌اندازکنندگان و سرمایه‌گذاران– است. هزینه‌های معاملات شامل هزینه در زمان و هزینه پول مبادله کالاها، خدمات یا دارایی‌ها است (Bal, 2012, p. 215).

٤-٢-٤. اطمینان بخشی به سرمایه‌داران ریسک‌گریز

یکی از کارکردهای مهم بانکداری، اطمینان بخشی به سرمایه‌گذاران ریسک‌گریز است. افراد ریسک‌پذیرتر به سمت شرکت‌های سرمایه‌گذاری و بیمه‌ها می‌روند و افراد ریسک‌گریز نیز وجوه خود را در اختیار بانک‌ها قرار می‌دهند (طالبی و کیایی، ۱۳۹۱، ص. ۵۲).

٤-٢-٥. ذخیره‌سازی ثروت[٤]

افرادی که بیشتر از آنچه که مصرف می‌کنند؛ درآمد دارند و کسب‌وکارهایی که بیش از هزینه‌های سرمایه‌ای خود سود کسب می‌کنند؛ پس‌اندازکنندگان[٥] محسوب می‌شوند. زمانی که افراد و کسب‌وکارها پس‌انداز می‌کنند قسمتی از وجوه[٦] خود را به شکل وجه نقد[٧] یا سپرده‌های غیربهره‌ای[٨] قرار می‌دهند و برخی از وجوه مازاد خود را در اوراق بهادار و سپرده‌هایی که به آنها بهره تعلق می‌گیرد، قرار می‌دهند (Neave, 2002, p. 11).

www.SID.ir

Archive of SID

٤-٢-٦. نقدینگی[۹]

این کارکرد به‌معنای سهولت در تبدیل دارایی به پول است.

پس‌اندازکنندگان هرزمانی که به دارایی خود نیاز داشته باشند و بخواهند که سرمایه‌گذاری یا مصرف‌کننده می‌توانند دارایی‌های مالی خود را به‌راحتی به‌فروش رسانند (Hubbard & Oberin, 2012, p. 12).

٤-٣. کارکردهای بانک

٤-٣-١. کارکردهای بانک در سطح خرد

عملیات بانکداری دو فعالیت اصلی را انجام می‌دهد «سپرده‌گیری» و «وام‌دهی»؛ کارکردهای بانک ذیل هرکدام از این دو فعالیت مهم به شرح ذیل است.

٤-٣-١-١. کارکردهای بانک در سپرده‌گیری

در این فعالیت بانک کارکردهای ذیل را انجام می‌دهد:

۱. واسطه‌گری مالی در مبلغ، مدت و ریسک.
۲. نقل‌وانتقال بدون ریسک پول.
۳. حفظ قدرت خرید پول.

٤-٣-١-٢. کارکردهای بانک در وام‌دهی

در این فعالیت بانک کارکردهای ذیل را انجام می‌دهد:

۱. تأمین منابع مالی موردنیاز وام‌گیرنده در مدت، مبلغ و موضوع موردنظر.
۲. پذیرش ریسک وام‌گیرنده.
۳. اعطای اعتبار.
٤. کارکرد ضمانت (وام‌گیرنده مضمون عنه و بانک ضامن).

٤-٣-٢. کارکردهای بانک در سطح کلان

بانک در سطح کلان اقتصادی نیز دارای کارکردهای مختلفی است که در ذیل به آن اشاره‌شده است:

www.SID.ir

Archive of SID

۱. مدیریت ریسک در سطح کلان به معنای آنکه بانک یا ریسک را می‌پذیرد، یا تسهیم می‌کند و همچنین با جمع‌آوری اطلاعات و نظارت آن را مدیریت و پایش می‌کند.
۲. کارکرد خلق پول.
۳. تخصیص اعتبار در اقتصاد.
٤. سیاست‌گذاری و اجرای سیاست پولی.
۵. اجرای نظام پرداخت درون اقتصاد.
٦. کاهش هزینه‌های معاملات. این کارکرد در دو حوزه بروز دارد: الف) کاهش هزینه‌های زمانی و مالی در رساندن طرف تقاضا و عرضه منابع مالی. ب) کاهش هزینه زمانی و مالی در نظارت و پایش ریسک طرف وام‌گیرنده (بعد از انعقاد قرارداد فی‌مابین طرفین).

٤-٤. تبیین مستحدثه بودن پول؛ بانک و کارکردهای بانک از منظر فقهی

در ادامه به بیان مؤلفه‌های مستحدثه بودن پول، بانک و کارکردهای بانک از منظر فقهی اشاره می‌شود. در ابتدا لازم است تا به این مهم اشاره شود که در فتوای مسائل مستحدثه بایستی به دو عنصر مکان و زمان توجه لازم را داشت، به‌طوری‌که موضوع در زمان معصوم با مسأله پیش‌آمده متفاوت باشد (باقرزاده، ۱۳۸٤، ص. ۵۱).

در بسیاری از پدیده‌های مستحدثه، دلیل خاصی در قرآن و روایات وجود ندارد، در چنین‌جایی لازم است که فقیه به ادلّه‌ای همانند سیره عقلاییه رجوع کند. سیره عقلاییه در صورتی حجّت است که در زمان معصوم(ع) شکل‌گرفته باشد از این طریق است که می‌توان ویژگی کاشف بودن از رأی و نظر شارع مقدس احراز کرد و در مورد سیره عقلا که در زمان حال وجود دارد و به‌عنوان سیره مستحدثه مطرح است. با مشکل اثبات حجیت مواجه هستند. برای به‌دست آوردن حکم در مسائل مستحدثه بایستی به اطلاقات، عمومات، قواعد اولیه و اصولی رجوع کرد (علوی، ۱۳۹۳، ص. ۱۲۵).

در حالت کلی دو نوع سیره وجود دارد: ۱) سیره عقلا که به‌معنای اتفاق عقلا برشیوه‌ای معیّن در اعمال و رفتارشان، به‌خاطر ویژگی و معیاری است در ذات و قریحه تمام عقلای عالم وجود دارد؛ به‌طوری‌که اگر کسی خلاف آن عمل کند مورد عتاب

www.SID.ir

Archive of SID

مردم قرار می‌گیرد. ۲) سیره متشرعه که سیره جمیع مسلمین یا شیعیان است که دین و شریعت رکن آن است. سیره متشرعه خود کاشف از رضای شارع است، اما حجیت سیره عقلا نیاز به امضای شارع یا عدم‌ردع دارد. از طرفی سیره عقلایی که در زمان معصوم شکل‌گرفته خود حجت است. اما در مورد سیره مستحدثه عقلا؟ عده‌ای مانند امام خمینی(ره) قائل‌اند که ادلّه‌ی آیات و روایات و کلیات دین اسلام، برای سیره مستحدثه عقلا اهمیت قائل است و حجیت دارد و عدم‌ردع آن از طرف شارع، برای حجیت داشتنش کفایت می‌کند (علوی، ۱۳۹۳، صص. ۱۲۹-۱۳۰).

با توجه به شرحی که از پول حاکمیتی، بانک و کارکردهای آن رفت صرفاً در حد تطبیق موضوع نگارنده معتقد است که موارد در زمره موضوعات مستحدثه می‌باشد و برهمین اساس الگوی کلی طرح پیشنهادی نظام بانکی بدون‌ربا به شرح ادامه ارائه و در مقالات بعدی به تبیین مشروح آن پرداخته می‌شود.

٤-٥. طراحی نظام بانکی مبتنی‌بر مبانی فقهی

عملیات اصلی بانک که مشتمل‌بر أخذ سپرده و اعطای وام می‌باشد، در قالب «عقد بانک» به‌نحوی تعریف می‌شود که ضمن انجام کارکردهای مرتبط با هرکدام از این ۲ عملیات، موازین شرعی رعایت شود و ربایی هم وجود نداشته باشد.

۱. «عقد بانک» در سمت عملیات سپرده: بین بانک و سپرده‌گذار قراردادی منعقد می‌شود که به‌موجب آن بانک خدمات مشروحه ذیل را به ایشان ارائه می‌دهد و در برابر آن اختیار استفاده از پول وی را می‌گیرد. بانک هم از طرفی قدرت خرید پول سپرده‌گذار را حفظ می‌کند و همچنین نسبت به بازگشت پول در تاریخ یا تاریخ‌های موردتوافق اطمینان می‌دهد.
۲. «عقد بانک» در سمت وام به‌نحوی منعقد می‌شود که به‌موجب آن کارکردهای ذیل تحقق می‌یابد: بانک پول موردنیاز وام‌گیرنده را فراهم می‌کند، پول به‌مبلغ و مدت و برای موضوعی که موردنظر وام‌گیرنده است از طرف بانک در اختیار وی قرار می‌گیرد و بانک مسئولیت مدیریت ریسک وام‌گیرنده را می‌پذیرد. در مقابل وام‌گیرنده متعهد می‌شود قدرت خرید پول حفظ شود.

www.SID.ir

Archive of SID

هزینه عملیات اداری که بانک برای فراهم کردن پول انجام داده است را به‌همراه سود منطقی به بانک بدهد. هزینه مدیریت ریسکی که بانک در برابر عدم‌بازپرداخت و یا هر رخدادی در تأخیر و بی‌نظمی در بازپرداخت را می‌پردازد (هرتلاش یا اقدامی که از طرف خود وام‌گیرنده در این جهت انجام می‌شود و بار هزینه‌ای بانک را کاهش می‌دهد در محاسبه هزینه این خدمت مدنظر قرار می‌گیرد).

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

۱. نظام بانکداری بدون‌ربا مبتنی‌بر عقود معیّنه که در حال حاضر مبنای قانون عملیاتی بدون‌ربا است برای اجرای عملیات بانکداری مناسب نیست. اصلاح عقود برای قابل‌اجرا شدن در بانک و یا اصلاح کردن ساختار بانک برای ایجاد ساختاری که بتواند عقود را اجرا کند به‌دلایلی که در این پژوهش و پژوهش‌های مورد استناد قرار گرفت نیز نتوانسته و نمی‌تواند مشکلات ذاتی این نظام را مرتفع کند.

۲. پول رایج در صدر اسلام پول حقیقی بوده است و احکام مربوط به پول نیز به همین نوع پول مربوط می‌شود. پولی که در نظام بانکی فعلی دنیا رایج است اصطلاحاً پول بدون پشتوانه (حاکمیتی) که مقبولیت آن به‌دلیل قانون و دستوری می‌باشد و با پول حقیقی که مقبولیت آن به‌دلیل خصوصیات ذاتی آن پول است، ماهیتاً متفاوت و احکام خاص خود خواهد داشت و لذا لازم است احکام پول حاکمیتی متناسب تعریف و نظام بازار پول و بانک براساس آن معرفی شود.

۳. بانکداری و کارکردهای آن در صدر اسلام رایج نبوده و به‌عنوان موضوع مستحدثه است. برای تعریف رابطه بین سپرده‌گذاران و بانک و رابطه بانک با تسهیلات‌گیرندگان، نیازمند تعریف عقد متناسب «عقد بانک» می‌باشد. در «عقد بانک» أخذ و پرداخت ربا به‌عنوان یک منکر و غیرقابل‌قبول است.

٤. نظام بانکی اسلامی با توجه به ملاحظات مذکور دربندهای فوق به‌عنوان نظام جدید بانکی طراحی و با آزموده شدن براساس مبانی فقهی و شرعی جایگزین

www.SID.ir

Archive of SID

بانکداری مبتنی‌بر عقود فعلی می‌شود. در مقاله بعدی مکانیسم‌های مشروح‌تر این نظام در معرض قضاوت صاحب‌نظران قرار می‌گیرد.

یادداشت‌ها

1. Banker
۲. مستندات مربوط به جلسات طرح تحول نظام بانکی، معاونت بانک بیمه، شرکت‌های دولتی و وزارت امور اقتصادی و دارائی.
3. Bills
4. Store of Wealth
5. Savers
6. Fund
7. Cash
8. Noninterest- Bearing Deposits
9. Liquidity

کتابنامه

اعتصامی، سیدامیرحسین؛ و شریف‌زاده، محمدجواد (۱۳۹۲). مدیریت عقدهای مشارکتی بانک‌ها براساس الگوی تکافل اصناف. *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، ۱۳(۵۰)، ۱۵۹-۱۳۱.

باقرزاده، محمدتقی (۱۳۸٤). عناصر تعیین‌کننده در حل مسائل مستحدثه (۱). *فصلنامه فقه*، ۱۲(٤۵)، ٤۹-۱۰٦.

پایتختی‌اسکویی، سیدعلی؛ و عرب‌مازار، عباس (۱۳۹۵). بررسی اثر عقدهای بانکداری اسلامی بر نرخ بیکاری در ایران، *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، ۱٦(٦۱)، ٦۵-۷۷.

توتونچیان، ایرج؛ جلیلی، امیر؛ نظری، حسن‌آقا؛ و هدایتی، علی (۱۳۸۱). آیا بانکداری ایران، اسلامی است؟. *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، ۲(٦)،۹-۲۳.

دادگر، یدالله؛ و فیروزان‌سرنقی، توحید (۱۳۹۰). ارائه چارچوبی برای تعیین نرخ سود در عقود مبادله‌ای. *فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی*، ۱۲(٤۸)، ۷۹-۱۰۲.

شجری، پرستو (۱۳۹۰). تحولات بانکداری اسلامی. *فصلنامه تازه‌های اقتصادی*، ۲۱(۱۳۱)، ٦۳-۷۰.

شعبانی، احمد؛ و سیفلو، سجاد (۱۳۹۰). مقایسه تطبیقی بانکداری وکالتی و مشارکتی و ارائه راهکاری جدید. *دوفصلنامه معرفت اقتصاد اسلامی*، ۳(۵)، ۷۹-۱۳۳.

عسکری، محمدمهدی؛ و محمدی، مهدی (۱۳۹۲)، تحلیل مقایسه‌ای الگوهای تکافل و آسیب‌شناسی آنها از منظر ذی‌نفعان. *دوفصلنامه تحقیقات مالی اسلامی*، ۳(۵)، ۱۵۳-۱۸٤.

www.SID.ir

Archive of SID

علوی‌وثوقی، سیدیوسف (۱۳۹۳). بررسی پشتوانه مشروعیت سیره‌های مستحدثه عقلا، *فصلنامه پژوهش‌های فلسفی*، ۱۵(۵۹)، ۱۲۵-۱۳٤.

قانون عملیات بانکی بدون‌ربا (۱۳٦۲).

طالبی محمد؛ سهمانی‌اصل، محمدعلی؛ و اشرف‌نژاد، محمد (۱۳۹۰). تحلیل تأثیر شرایط اقتصادی کشور بر عدم‌موفقیت نظام بانکداری بدون‌ربا. *فصلنامه تحقیقات مالی*، ۱۳(۳۲)، ۷۳-۹۰.

طالبی، محمد؛ و کیایی، حسن (۱۳۹۱). ریشه‌یابی چالش‌های استفاده از عقود مشارکتی در نظام بانکداری جمهوری اسلامی ایران. *دوفصلنامه تحقیقات مالی اسلامی*، ۱(۲)، ۳۷-۵۵.

منکیو، گریگوری (۱۳۸۷). *مبانی علم اقتصاد* (حمیدرضا ارباب، مترجم). تهران، نشر نی (نشر اثر اصلی، 2001).

موسویان، سیدعباس (۱۳۸٦). نقد و بررسی قانون عملیات بانکی بدون‌ربا و پیشنهاد قانون جایگزین. *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، ۷(۲۵)، ۹-۳٦.

موسویان، سیدعباس؛ ابوالحسنی‌هستیانی، اصغر؛ و حسنی‌مقدم، رفیع (۱۳۹۳). تعیین سهم بهینه عقدهای مبادله‌ای و مشارکتی در بانکداری بدون‌ربا، *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، ۱٤(۵۳)، ۸۵-۹۸.

موسویان، سیدعباس؛ و میثمی، حسین (۱۳۹٤). بررسی ساختار عملیاتی مطلوب بانکداری اسلامی (دلالت‌هایی در راستای اصلاح قانون عملیات بانکداری بدون‌ربا)، *فصلنامه روند*، ۲۲(۷۲)، ۸۲-۳۹.

مهدوی‌نجم‌آبادی، سیدحسین (۱۳۸۲). ساختار بهینه نرخ‌های سود در اقتصاد اسلامی با تأکید بر این ساختار در بانکداری اسلامی. *چهاردهمین همایش بانکداری اسلامی*، تهران: مؤسسه عالی آموزش بانکداری ایران.

Ball, L. (2012). Short-Run Money Demand. *Journal of Monetary Economics*, *59*(7), 622-633.

Hubbard, R., Oberin, G., Patrick, A. (2012). Money, Banking, and the Financial System, United States of America, Pearson Education.

Krugman, P., & Wells, R. (2013). Economicsk, United States of America, Worth Publishers.

Neave, E. H. (2002). *Financial Systems: Principles and Organization*. Routledge, 1th Edition, USA.

White, H. (1902). Money and Banking, the Athenxum Press, Second Edition, America.

www.SID.ir